

ЭОЖ 821.512.122-93(091)
ГТАХР 17.82.93; 17.09
DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2026.101(1).7

¹А.Б. Толепбергенова*, ¹Р.М. Әбдіқұлова, ²Ж.Ж. Манапбаева

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
²Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: m.s.tolepbergenova@bk.ru, rauabdi@mail.ru, zh.manapbayeva@iitu.edu.kz

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ПРОБЛЕМАТИКАЛАРЫ (1960-1980 ж.ж.)

Андатпа. Мақалада 1960–1980 жылдардағы қазақ балалар әдебиетінің қалыптасу тарихы және даму үрдістері қарастырылады. Аталмыш кезеңдегі балаларға арналған туындылар қоғамның рухани өмірін, елдің әлеуметтік-мәдени өзгерістерін менмұндалайды. Сол кездегі акын-жазушылар мәні зор, маңызы айрықша шығармалары арқылы балаларды еңбексүйгіштікке, отансүйгіштікке, достық пен әділдікке баулуды мақсат тұтты. Мақалада сол кезеңде балалар әдебиетінің жанрлық құрылымы кеңейіп, поэзия, проза, әңгіме, повесть, ертегі жанрларында жаңа көркемдік формалар жан-жақты талданып, тың тәсілдері сарапталады. Сонымен бірге шығармалардың идеялық мазмұны мен көркемдік деңгейі арасындағы байланыс, балалардың қабылдау психологиясына сай тілдік ерекшеліктері зерттеледі. Зерттеу нәтижесінде қазақ балалар әдебиетінің дамуына әсер еткен негізгі тенденциялар мен проблемалар айқындалады. Сондай-ақ, дидактизм мен шаблондық бейнелерден арылу, шынайы балалық әлемді бейнелеу тәсілдері жан-жақты зерттеледі.

Кілт сөздер: қазақ балалар әдебиеті, 1960-1980 жылдар, көркемдік ізденіс, тәрбиелік мазмұн, балалар психологиясы, әдеби эволюция.

Kipicne

Әр халықтың әдебиетінде балалар әдебиетінің алар орны ерекше. Себебі, балалар әдебиеті жас оқырмандардың мәдени және рухани болмысын қалыптастырудың қуатты құралы болып саналады. Сандаған жылдық тарихы бар қазақ елінде балалар әдебиеті ежелден ұлттық бірегейлікті дарытуда және мәдени мұраны насихаттауда жетекші рөл атқарды. Қазақстан посткеңестік тәуелсіздіктің қысталаң шақтары мен жаһандану дәуірінің сын-қатерлерін кешіп келе жатқанда, балалар әдебиетінің рөлі бұрынғыдан да арта түсті. Ол өткен дәстүрлерді қазіргі қоғаммен байланыстыратын мәдени көпір қызметін атқарады. Сонымен қатар, ұлттың жаһандық қауымдастыққа етене араласуын жеңілдетеді [1]. Көптеген халықтың әдебиеті іспетті қазақ балалар әдебиеті де аталмыш жылдар ішінде ел болмысын қалыптастыруына тікелей мұрындық болып, әлеуметтік, саяси, тарихи, мәдени һәм рухани өзгерістердің орын алуына сеп болды. Қазақ халқының ауызша эпостары мен фольклорынан бастап кеңестік дәуірдегі балалар кітаптарына дейін, қазіргі қазақ авторларының шығармаларына дейін балалар әдебиеті ұлттың мәдени-саяси, рухани келбетінің көрінісі болып ересен, елеулі орынға ие болды. Бүгінгі таңда қазақ әдебиеті әлемдік әдеби ағымдармен етене араласа отырып, өзінің қайталанбас болмысын сақтап қалуда аянбай еңбек етуде [1].

Бұл зерттеу 1960-1980 жылдар аралығындағы балалар әдебиетінің даму бағыттары мен негізгі проблематикасын зерттеуге бағытталған. Зерттеу негізгі авторлар мен жанрдағы шығармалардың айшықты идеясын айқындауға бағытталған. Сонымен қатар, мақала осы шығармалардың сол тұстағы әдеби дәстүрлердің өзара әрекетін қалай көрсететінін және ұжымдық бірегейлік сезімін тәрбиелеудегі балалар әдебиетінің сол кездегі рөлін зерттейді. Балалар әдебиеті мәдениет, руханият, тарих жөнінде алғашқы мәліметтерді жас сананың қабылдауына мұрындық болатын көпірі тәрізді. Бұл ұлттың құндылықтарын, рухани бай мұрасын, әдет-ғұрып салт-дәстүрлерін жеткізе отырып, баланың әлемдегі өз орны туралы рухани түсінігін қалыптастыруға ықпал ететін қуатты құрал. Бұл тұрғыда қазақ балалар әдебиеті сол тұстағы қазақтың мәдени және ұлттық болмысын анықтауда ерекше шешуші рөл атқарды. Қазақ балалар әдебиетіне кеңестік дәуірге дейінгі кезеңде қазақ халқының көшпелі өмір салты елеулі әсер етті. Мәселен, ертегілер, өлеңдер мен әндер тек ойын-сауық ретінде ғана емес, сонымен қатар адамгершілік сабақтарын, мәдени тәжірибелерді және тарихи әңгімелерді жеткізу құралы ретінде де қызмет атқарды. Кеңес дәуірінде қазақ балалар әдебиеті цензураға, идеологиялық ықпалға ұшыраса да,

кеңестік оқу-ағарту жүйесінің белгілі бір шектеулеріне қарамастан қазақ халқының болмысының маңызды тұстарын сақтап қалды. Сол кездегі балалар әдебиетінде ақын-жазушылар ұлттық мақтаныш сезімін барынша ұялатып, идеологиялық қысымға қарамастан, ұлттық құндылықтарды дәріптейтін мағлұматтарды молынан сіңіріп отырды. Мұның барлығы кейінгі ұрпақ салған моральдық және мәдени негіздерді келесі ұрпаққа жеткізудің төте жолы болды. Ал, қазіргі қазақ балалар әдебиеті дәстүр мен қазіргі заманның динамикалық құбылысын ашық көрсетеді. Сәйкесінше, мұнда заманауи тақырыптар ел тарихы мен болмысы тереңде жатқан объектив арқылы қарастырылады [2].

Бұл мақалада 1960-1980 жылдардағы қазақ балалар әдебиетінің тарихи дамуын, оның ұлттық дәстүрмен байланысын, жас оқырмандардың тұлғасын қалыптастырудағы рөлін зерттейді. Аталмыш мақала кеңес дәуірі тұсындағы қазақ авторларының негізгі шығармаларын егжей-тегжейлі талдау арқылы балалар әдебиетінің ұлттық бірегейлікті сақтау және насихаттау құралы ретіндегі маңызын көрсетуді көздейді.

Шынтуайтында, балалар әдебиеті ұлттың әдеби дәстүрінің маңызды бөлігі болып табылады. Ол көбінесе қоғамның мәдени және тарихи әңгімелеріне алғашқы кіріспе ретінде қызмет етеді. Кішкентай оқырмандар үшін балалық шағында кездесетін оқиғалар олардың өзін-өзі түсінуін және мәдени тамырымен байланысын қалыптастырады. Ұлттық бірегейлік балалар әдебиетіндегі, әсіресе постколониалдық және посткеңестік контексттерде, әдебиет мәдени ерекшелікті қалпына келтіруде және сақтауда рөл атқаратын негізгі тақырып болып табылады. Әдебиетті шолудың бұл бөлімі әртүрлі халықтардағы балалар әдебиетінің ұлттық бірегейлікті қалыптастыру құралы ретінде қалай қызмет ететінін зерттейді. Қазақ балалар әдебиеті қазақ халқының ауызша әдебиетінен, соның ішінде эпикалық ертегілерден, ауыз әдебиетінен, көшпелі даланың қиссашылдық дәстүрінен бастау алады. Әдебиеттің бұл алғашқы түрлері қағазға түспей, ауызша жеткізу арқылы ұрпаққа беріліп отырды. Бұл ауызша дәстүрлердің қазақ жастарының болмысын қалыптастырудағы рөлі орасан зор, өйткені әңгімелер көбінесе намыс, ерлік, отбасы және табиғат тақырыптарының төңірегінде өрбіді.

Алғашқы жазба қазақ балалар әдебиеті 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басында қазақ халқының интеллектуалдық және мәдени серпілістің орын алуымен дамыды. Бұл кезеңде ұлттық фольклор мен мифология ұшқынын өз хикаяларына енгізе бастаған алғашқы қазақ балалар кітаптары дүниеге келді.

Кеңестік дәуірде қазақ балалар әдебиетінде орасан зор өзгерістер орын алды. Кеңес өкіметі социалистік құндылықтар мен кеңестік патриотизмді насихаттауға бағытталған балалар кітаптарының стандартталған идеологиялық негізін қалыптастырды. Алайда қазақ авторлары осы шеңберде жұмыс істей отырып, ұлттық құндылықтар мен ұлттық болмысты барынша саф күйінде сақтап, ұлттың болашағына қызмет етті. Әрине, Кеңес дәуірінде қазақ балалар әдебиеті кеңестік цензураға, идеологиялық бақылауға ұшырағаны рас. Дегенмен, саяси шектеулерге қарамастан, көптеген қазақ авторлары өз шығармаларын ұлттық бірегейлік ұғымымен барынша кең арнада тоғыстыра білді. Абай Құнанбаев, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин сынды қаламгерлер ересектер әдебиетімен танымал болғанымен, отаншылдық, ұлттық мақтаныш, мәдени мұра тақырыптарын насихаттап, балалар әдебиетіне үлес қосты [3]. Кеңестік кезеңде ақын-жазушы Илияс Жансүгіров, иллюстратор Еркін Асқаров сияқты кеңестік балалар әдебиетінің дамуына үлес қосқан көптеген суретшілер мен жазушылар балалар әдебиетіне сүбелі еңбек сіңірді. Бұл жазушылар оқырмандар қауымын қалыптастыруға, кеңестік мұрағаттарды жеткізуге, сонымен қатар өз шығармаларына қазақ болмысының элементтерін енгізуге барынша ықпал етті. Кеңестік дәуір авторларға қазақтың салт-дәстүрін, тілін және тарихын кеңестік идеологиялық шеңбердің шектеуіне қарамастан, терең зерттеуіне жаңа мүмкіндіктер ашты. 1960-1980 жылдары қазақ балалар әдебиетінің айқындаушы белгілерінің бірі оның дәстүрлі қазақ тілі мен мәдениетін қалпына келтіруге және жаңғыртуға талпынысы болды. Авторлар өз шығармаларына фольклорды, тарихи әңгімелер мен қазақтың әдет-ғұрпын біріктіріп, ұлттың өткенімен сабақтастық сезімін тудыруға тырысты. Тамыры тереңде жатқан жыр-дастандар, терме, аңыз-әпсана ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ертегілер - мұның барлығы балалар әдебиетінің қалыптасуының іргетасы болды. Бұл шығармалар қазақ халқының көшпелі өмір салтын көрсететін ерлік, әділдік, адам мен табиғаттың өзара байланысы тақырыптарына бай. «Алдар көсе», «Ер Төстік» сияқты көрнекті ертегілер адамгершілік тағылымын алып, ұлттық қасиеттермен астасып жатқан жалпыадамзаттық құндылықтарды, қазақ халқының ұлттық болмысын менмұндалайды [4].

Кеңес дәуірі қазақ балалар әдебиетінің биік белестерге бет бұрған айтулы кезеңі болды. Ғабит Мүсірепов, Бердібек Соқпақбаев (Менің атым Қожа), Сәкен Сейфуллин тақылетті ақын-жазушылар аталмыш жанрдың өркендеуіне елеулі үлес қосты. Сол кездегі әңгімелерге көбінесе идеялық шеңберлер әсер етті. Дегенмен, бұл шығармалар жергілікті дәстүрлерді, табиғат көріністерін және кейіпкерлерді бейнелеу арқылы қазақ болмысының астыртын ағынын сақтап қалды.

Материалдар мен әдістері

Зерттеуде әдеби талдау, таңдалған қазақ балалар әдебиетінің мазмұнын талдау арқылы сапалы әдіс қолданылады. Зерттеу жұмысы ұлттық болмыстың қалай бейнеленгенін және бұл шығармалардың әлемдік әдеби ағымдармен байланысын зерттеу үшін кеңестік дәуірдегі де, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі де негізгі қазақстандық авторлардың шығармаларына назар аударады. Әдістеменің негізгі қадамдарына мыналар жатады:

1. Әдеби талдау: 1960-1980 жылдардағы балалар әдебиетінің таңдамалы шығармаларын мұқият оқып шығу, ұлттық болмыс, мәдениетті сақтау, жаһандану ықпалы тақырыптарын анықтау.

2. Салыстырмалы талдау: 1960-1980 жылдардағы балалар әдебиетін басқа елдердің шығармаларымен салыстырып, әлем әдебиетінің ықпалын тексеру.

Нәтижелер

Қазақ балалар әдебиеті өткен ғасырда жергілікті дәстүрдің де, әлемдік тенденцияның да ықпалында елеулі өзгерістерге ұшырады. Кеңес дәуірі өшпестей із қалдырды, бірақ тәуелсіздік алғаннан кейінгі әдебиетте мәдени мұраға ерекше мән беріліп, қазақ болмысы қайта жанданды. Бұл зерттеудің нәтижелері қазақ әдебиетін жаһандық ықпалдар қалыптастырғанымен, ұлттық болмыстың негізгі құрамдас бөлігі болып қала беретінін көрсетеді. Қазақ балалар әдебиеті елдің ұлттық болмысын қалыптастыруда маңызды рөл атқарып, оның бірегей мәдени мұрасын және оның әлемдік тенденциялармен байланысын көрсетеді. Әдебиет жаңа формаларды қабылдай отырып, дәстүрлі элементтерді сақтай білді, оны Қазақстанның мәдени ландшафтындағы серпінді күшке айналдырды.

Ұлттық болмыс тілмен, салт-дәстүрмен, ортақ тарихпен терең астасып жатыр. Қазақ балалар әдебиеті осы элементтерді сақтауда шешуші рөл атқарады:

1. Мәдени мұраны тойлау: Қазақ фольклорына негізделген әңгімелер жас оқырмандарды ата-бабаларының рухани әлемімен таныстырады, олардың қайталанбас мұраларына деген мақтаныш сезімін оятады.

2. Тілді нығайту: Балаларға арналған шығармалар қазақтың құнарлы да шұрайлы тілімен жазылған. Баланың ана тіліне деген құрметін арттырып, сауатын ашады.

3. Бірлікке тәрбиелеу: Қазақ балалар әдебиеті төзімділік, адамгершілік, елге, жерге деген сүйіспеншілікті оятып, этникалық және мәдени топтар арасындағы алшақтықты жоюға, Қазақстанның сан алуан құрылымындағы бірлікті насихаттауға бағытталған. Қазақ балалар әдебиеті жаһандық әдеби ландшафттан өз орнын тапты. Сол кездегі қазақ шығармаларының тақырыптары отбасының маңыздылығы, жақсылықтың зұлымдықты жеңуі, табиғатты құрметтеу сияқты жалпыадамзаттық құндылықтармен үндесіп отырды. Бердібек Соқпақбаев, Сайын Мұратбеков, Шерхан Мұртаза сынды жазушылар қазақ болмысын заманауи әңгімелеу әдістерімен үйлестіре отырып, балаларды отансүйгіштікке, ізгілік пен адамгершілікке үндейтін тамаша туындыларын тарту етті. Сонымен қатар, халықаралық әдеби фестивальдер мен ынтымақтастықтарға қатысуы жергілікті авторларды мәдени түпнұсқалығын сақтай отырып, инновациялық тәсілдерді қабылдауға ынталандырды [5].

Қазақ балалар әдебиеті елеулі табыстарға қол жеткізгенімен, біршама қиындықтар да орын алып жатты. Кеңестік дәуірдің идеологиялық шектеулері біраз тақырыптарды қамтуға тұсау болды. 1960–1980 жылдары қазақ балалар әдебиеті ерекше қарқынмен алға озды. Аталмыш кезеңде кеңестік идеологияның ықпалымен тәрбиелік мәні жоғары, балалардың ой-өрісін, таным көкжиегін кеңейтуге, адамгершілік пен еңбекқорлыққа, Отанға деген сүйіспеншілікке үндейтін шығармалар дүниеге келді. Сәйкесінше, балалар әдебиеті жеке бағыт ретінде қалыптасып, поэзия, проза, драматургия жанрларында балаларға арналған соны туындылар жарыққа шықты. Сонымен қатар, жазушылар халық ауыз әдебиеті дәстүрін қайта жаңғыртып, заман ырқына сай түрлендіріп, жаңаша сарындағы әдебиетті тудырды. Шығармалардың негізгі идеясы – достық, адалдық, еңбексүйгіштік, білімге құштарлық болды. Белгілі жазушы Бердібек Соқпақбаевтың 1957 жылы жарық көрген «Менің атым Қожа» атты төл туындысы бала Қожаның мінез-құлқы, таным дүниесі, ойлау жүйесі, қиялы арқылы ішкі жан дүниесін, психологиялық толқыныстарын тереңнен суреттейді. Шығарма адалдыққа, достыққа, ізгілікке тәрбиелейді. Қожа балалар әдебиетіндегі ең шынайы да шыншыл кейіпкер. Жазушы баланың тілімен сөйлеп, баланың қабылдау жүйесіне оң әсер ететін, қиялын шарықтатын тәсілдерді қолданады. Танымал ақындар Мұзафар Әлімбаевтың «Жалқаубек», «Балдәурен, шіркін балалық» атты өлеңдері баланың еңбекқорлыққа, білімге құштарлыққа тәрбиелейді. Ал Әнуарбек Дүйсенбиевтің «Не деу керек?», «Қызыл автобус» атты өлеңдері балаларға әдеп, сыпайылық, мәдениеттілікті үйретеді, балалардың тіл байлығын дамытады. Қазақтың ғажап ақыны Қадыр Мырзалиевтің балаларға арналған өлеңдері табиғат, туған жер, еңбек, отбасы құндылықтарын кеңінен насихаттайды. «Атадан қалған тұяқ» атты тәмсілге сәйкес, ақынның ғаламат туындыларында ұрпақ сабақтастығы айқын көрінеді [6]. Ақын өлеңдерінде ұлттық бояу қанық, балаларға түсінікті тіл қолданылады. Белгілі ақын Марат Қабанбаевтың «Балалық шақтың ауасы» атты әңгімесі балалық шақтағы

қуаныш пен қиындық, достық пен арман туралы жазылған тамаша туынды. Ауылдағы өмір, балалардың әңгімелері мен әрекеттері қазақтың көркем тілімен суреттеледі. Әйгілі жазушы Сайын Мұратбековтың «Жусан иісі» атты төл туындысы балаларға арналған ғажайып шығарма. Соғыс жылдарындағы ауыл балаларының қиын тағдыры, жетімдік пен жоқшылықтың зілмауыр салмағы терең баяндалады. Бас кейіпкер – жетім бала Аян. Баланың мейірім, шыдамдылық, өмірге құштарлық пен арманға адал болу идеясын жеткізеді. Балалар әдебиетінде қазақ ауыз әдебиеті дәстүрі мен заманауи тақырыптарды ұштастырды. 1960-1980 жылдары бай мәдени тарихы мен байтақ әдеби мұрасы бар қазақ балалар әдебиетінің ерекше дәстүрі, әдебиетінің эволюциясы тарихи, әлеуметтік және саяси өзгерістерге байланысты қалыптасып, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Сол кездері қазақ балалар әдебиеті елдің дәстүрлі құндылықтары мен фольклорын танытып қана қоймай, өзінің ерекшелігін сақтай отырып, әлемдік әдеби ағымдармен үндесіп тұрды [7, 8].

Бұл талдауда қазақ балалар әдебиетіндегі өзекті тақырыптар, ықпалды авторлар мен әдеби шығармалар қарастырылады. Пайымды пікірлер мен тұжымды ой айтылып, мысалдар келтіріледі. Мұндағы мақсат – 1960-1980 жылдары қазақ әдебиетінің уақыт өте келе қалай дамығанын және оның жаһандық әдебиетпен қалай араласқанын көрсетіп, жергілікті және жалпыадамзаттық құндылықтар туралы түсінік беретінін зерттеу болып табылады.

Қазақ балалар әдебиеті көшпелі қазақ халқының ауызша дәстүрімен терең тамырлас. Дәстүрлі тақырыптар көбінесе фольклорды, мифологияны, отбасылық құндылықтарды, ерлік пен табиғатты қамтиды. Бұл тақырыптар қазақстандық контексте ғана маңызды емес, сонымен бірге жаһандық деңгейде резонанс тудырады, өйткені көптеген мәдениеттер балалар әдебиетінде ұқсас элементтерді бөліседі.

«Қыз Жібек» жыры – жас, сұлу Жібектің хикаясын баяндайтын, махаббат хикаясында адалдық, батылдық және құрбандық тақырыптарын бейнелейтін қазақтың халық әдебиетінің ішіндегі ең елеулісі. Қыз Жібек жыры қазақ мәдениетінің құрмет, үлкенге құрмет, жерге деген сүйіспеншілік сияқты дәстүрлі құндылықтарын көрсетеді. Бұл тақырыптар дүниежүзілік халық дәстүрлерінде кездесетін, мысалы, Күлшекыз немесе Ромео мен Джульеттаның сюжетіне ұқсас, мұнда махаббат пен құрбандық сюжеттің негізі болып табылады. Ромео мен Джульеттадағы жұлдызды махаббаттың әмбебап тақырыбы Қыз Жібектің эмоционалды қарқындылығын көрсетеді, мұнда басты кейіпкерлердің бір-біріне деген сүйіспеншілігі қоғам мен отбасылық қысымға ұшырайды. Басқа да мәдениеттер сияқты қазақ әдебиеті де жеке тұлғаның өзін-өзі тануға және қоғаммен байланысқа шығу жолын жиі суреттейді. Кеңес өкіметі тұсында басқа одақтас республикалар сияқты қазақ әдебиетіне де социалистік реализмнің әсері мол болды. Авторлар социалистік жүйені насихаттайтын шығармалар жазуға ынталандырылды. Бұл өз кезегінде ұлттық мақтаныш пен бірегейлікті көрсетеді. Қазақ жазушылары өздерінің мәдени мұралары мен дәстүрлерін сақтауға тырыса отырып, осы талаптарды теңестіруге мәжбүр болды. «Абай жолы» – қазақтың көрнекті ақыны, ойшылы Абай Құнанбаевтың өмірі мен философиялық дамуын бейнелейтін жартылай автобиографиялық шығарма. Әуезов шығармасы қазақ әдебиетінде балалар үшін де, ересектер үшін де аса қажет, өйткені ол Абайдың қазақ қоғамын түсінуде маңызы зор моральдық-этикалық пайымдарымен таныстырады.

М. Әуезов шығармашылығы философиялық, саяси, әлеуметтік мәселелерді қозғап, мәдени және ұлттық тәрбиенің маңыздылығын айқын көрсетеді. Бұл құндылықтар кеңестік дәуірдегі ұжымдық бірлік пен жеке жауапкершілік идеалдарына сәйкес келеді. Әуезовтің Абай бейнесі ұлттық дискурсты қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар кең интеллектуалдық қозғалыстарға қатысқан ресейлік Александр Пушкин немесе француз Вольтері сияқты ұлттық қаһармандар мен моральдық айшықты тұлғаларды зерттейтін басқа әдеби шығармаларға ұқсас. Интеллектуалдық өсу мен моральдық тұтастық арқылы даналық тақырыбы басты нысанға айналады. Тіпті, оны Гетенің Фаустында немесе Киплингтің Ким сияқты әлем классикасынан табуға болады. Қазақстандағы фэнтези әдебиетіне фольклордың енуі жаһандық тенденциялардың ұлттық тарихты сақтауға қалай көмектесетінін көрсетеді. Сонымен қатар шығармалардың халықаралық аудиторияда резонанс тудыруына ықпал етеді. Қазақ балалар әдебиеті өзінің мәдени-тарихи контекстінде терең тамыр жайғанымен, әлем әдебиетімен көптеген тақырыптық және құрылымдық ұқсастықтарға ие. Ерлікті, отбасын, ұлттық мақтанышты, қиял-ғажайыпты зерттеу арқылы болсын, қазақ әдебиеті өзіндік үнін сақтай отырып, жалпыадамзаттық құндылықтарға сүйенеді. Бұл гибридік табиғат қазақ балалар әдебиетіне жергілікті және жаһандық әдеби дәстүрлерді шарлап, мәдени мәні бар және халықаралық маңызы бар шығармалар жасауға мүмкіндік береді. Қазақстан өзінің әдеби сахнасын дамытуды жалғастырып жатқандықтан, еліміздің балалар әдебиеті саласындағы жаһандық идеялар алмасуын қабылдай отырып, өзінің бай дәстүрлерін сақтауы және насихаттауы өте маңызды.

Талқылау

КСРО-да балалар әдебиеті 16-18 және одан кіші жастағы оқырмандарға арналған рухани күш болды. Сонымен қатар, ол мемлекет тұрғысынан маңызды идеологиялық қызмет атқарды. Партия және

үкімет органдары балалар әдебиетін балаларды ұстанымы айқын азамат етіп тәрбиелеу құралына жүйелі түрде айналдырды. КСРО мәдениетінің барлық түрлері, соның ішінде балалар әдебиеті де жаңа қоғам құру, жаңа адамды тәрбиелеу міндеттерін шешуге шақырылды. Балалар кітаптары жаңа адамды қалыптастыру жолындағы идеологиялық күрестің қуатты құралы, ал балалық шақ кеңестік қоғамның биік мұраттарына сай келетін жеке тұлғаны тәрбиелеудің шешуші кезеңі ретінде қарастырылды [9]. Посткеңестік кеңестікте салыстырмалы түрде жақында дамып келе жатқан балалық шақ тақырыбы ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде өз орнын тапты. А.В. Фатеевтің монографиясы сталиндік кезеңдегі кеңестік идеологияға сай азаматтарды қалыптастырудағы балалар әдебиетінің рөліне арналған. С.Г. Леонтьева кеңестік балалар әдебиетінің тарихын, пионер фольклорын, салт-дәстүрлерін зерттейді. М.В. Ромашкова балалардың күнделікті өмірінің мәдениетін зерттейді. В.Д. Куприянов пен А.В. Кудряшев соңғы жылдары дамып келе жатқан балалық шақтың күнделікті өмірін зерттеудің тарихи-педагогикалық желісі аясында еңбектер жазды. В.Д. Куприянов 1960-1980 жылдардағы кеңестік мектеп оқушыларының пионер лагерлеріндегі романтикалық сезімдерінің тәжірибесін және пионер лагерлері кеңесшілерінің бейнесін тарихи-педагогикалық қайта құруды жүзеге асырды [10]. Қазақстандық гуманитарлық ғылымдарда балалар әдебиеті құбылыс ретінде дәстүрлі түрде әдебиетші ғалымдар мен педагогтардың зерттеу нысаны болды. Қазақ балалар әдебиетінің дамуын зерттеудің негізін салушы Ш. Ахметов Кеңестік дәуірге дейінгі кезеңдегі де, 20 ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік кезеңдегі де балалар әдебиетін зерттеді. Қазіргі филологтар балалар әдебиетінің тарихын, оның жанрлық эраландылығын, жеке жазушылардың балалар әдебиетінің дамуындағы рөлін зерттеуге бет бұрды. Қазақстандағы балалар әдебиетінде ғылыми талдауды қажет ететін жеткілікті тәжірибе жинақталған [11].

1951 жылы сәуірде балалар әдебиетінің Бүкілодақтық конференциясы өтіп, онда балалар әдебиетінің идеялық-көркемдік деңгейін көтеру талаптары қойылды. Осы ретте орталық «Правда» газетінде М.Белахованың «Балаларға арналған жақсы кітаптар!» деген ұранмен М.Белахова балалар әдебиетінің коммунистік тәрбие беруде маңызды рөл атқаратынын нақты айта келе, балалар басылымдарының тапшылығына назар аударады. «Бізде формасы жағынан түсінікті де қолжетімді, мазмұны терең идеялық шығармалар көп. Дегенмен, өміріміздегі құбылыстардың нақты суреттелуі жоқ, іс-әрекеттің уақытын да, орнын да тани алмайтын шығармалар әлі де жарық көруде», – деп М.Белахова балалар кітабын шығарудың жағдайын сынайды. Жергілікті партия органдары мен жазушылар орталық және республикалық газеттердің сынына жауап беруге мәжбүр болды. Мұрағаттарда осыған байланысты атқарылған шаралар туралы мәліметтер бар. 1951 жылы 13 қарашада Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті (ҚКП) Бюросының «Қазақстандағы балалар көркем әдебиетінің жағдайы мен оны жетілдіру шаралары туралы» қаулысы шығып, балалар мен жасөспірімдер әдебиетінің қазақ совет әдебиетінің жалпы деңгейінен артта қалғанын атап өтті. Сол жазда Қазақстан Кеңес Жазушылар одағы (бұдан әрі – ССПК) Президиумының төрағасы А.Жаймурзин Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің көркем әдебиет және өнер бөлімінің меңгерушісі Қ.Байғалиевке кезекті жауабын баяндады. Сынға жауап ретінде ССПК бірқатар шаралар қабылдады: шығармашылық бөлімдерін күшейтті, балалар шығармаларының қолжазбаларын талқылаудағы формализмді жойды, баспамен қарым-қатынасты айтарлықтай жақсартты, жазушылардан түсетін шығармашылық тапсырыстардың орындалуына күнделікті бақылау орнатты. Мұрағат дереккөздерінде балалар әдебиетімен айналысатын, кітаптарының саны оннан аспайтын авторлардың аты-жөні бірдей келтірілген. «Қазіргі уақытта республиканың оннан астам жазушысы балаларға арналған шығармалармен айналысуда. Мәселен, жазушы М.Әуезов балаларға арналған әңгімелер, Бегалин «Жас мичуриндіктер» повесін, Сәрсенбаев «Балықшылардың балалары» повесін, т.б. – делінген ВЛКСМ Орталық Комитетінің есебінде. Қазіргі уақытта балаларға арналған шығармалар жасаумен келесі жазушылар айналысуда:

- М. Әуезовтің балаларға арналған әңгімелері.
- М. Иманжанов – балаларға арналған әңгімелер топтамасы.
- С. Бегалин – «Жас мичуриндіктер» әңгімесі.
- Л. Макеев – «Федка» әңгімесі.
- А. Сәрсенбаев – «Балықшылардың балалары» әңгімесі.
- А.Н. Титов, «Біз Қазақстаннанбыз» өлеңдер жинағы.
- М. Зверев – «Көк үңгір» және «Шөлді бағындырушылар» әңгімелері [12].

Олардан басқа Хангелдин мен Әбдірахманов жолдастар мал шаруашылығы тақырыбына арналған балалар әңгімелері мен өлеңдер жинағын құрастыруда. Одан әрі ол балаларға арналған толыққанды шығармалардың болмауын балалар оқырмандарына арнап шығармалар жасауға жетекші жазушылардың қатысуын әлі де болса ССПК қамтамасыз етпегенімен түсіндіреді. Көптеген жетекші жазушылардың балалар әдебиетінің рөлін жете бағаламауы жалпыға ортақ құбылыс болды. Әдебиет басшылығы «Әуезов, Мұқанов, Мүсірепов, Мұстафин, Әбішев сияқты көрнекті жазушылар 1951 жылғы 13 қарашадағы Кеңес

Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Бюросының шешімдеріне үн қатпай, балаларға арнап бірде-бір елеулі еңбек жазбады.

1960-1980 жылдары қазақ балалар әдебиеті ұлттық болмысты қалыптастыру құралы ретінде орасан зор мүмкіндіктерге ие болды. Кеңес дәуіріндегі саяси және мәдени өзгерістер балалар әдебиетіндегі дәстүрлі құндылықтарды сақтауға барынша итермеледі. Сөйтіп, жас ұрпақтың болашағын қалыптастыратын әдеби дәстүрге бай үрдісті әкелді. Қазақ балалар әдебиетінің кеңес үкіметі тұсындағы оның қазақ тілін сақтаудағы рөлі айрықша болды. Қостілділікке бет бұрған елде қазақ тіліндегі әдебиет жас ұрпақ арасында тілдік мақтаныш сезімін оятып, оның сақталуын қамтамасыз ететін маңызды құралға айналды. Орыс тілі қоғамдық өмірде және білім беруде басым рөл атқара берсе, қазақ балалар кітаптары балалардың ана тілімен мазмұнды түрде айналысуына жол ашады. Бұл басты әлемдік тілдердің үстемдігі кейде жергілікті тілдер мен мәдениеттерге көлеңке түсіретін жаһанданған әлемде әсіресе маңызды. Оның үстіне қазақ балалар әдебиеті ұлттың мәдени әралуандылығын, аймақтық ерекшеліктерін көрсетеді. Авторлар Қазақстанның кең байтақ пейзаждарын, тарихын және фольклорын суреттеп, ертегілер тоқыған. Сюжетте қаһармандық, қонақжайлылық, табиғатты құрметтеу құндылықтары негізгі идеяның арқауы болды. Бұл тақырыптар Қазақстанда өсіп келе жатқан балалардың тәжірибесімен терең үндесіп, оларға тиесілілік сезімін және мәдени сабақтастықты ұсынады. Талқылаудың өзекті тұсы – 1960-1980 жылдардағы қазақ балалар әдебиетінің даму бағыттары. Қазақстандық авторлар дәстүрлі түрде ұлттық тақырыптарға баса назар аударғанымен, олардың жұмыстарының жаһандық аудиторияға қолжетімді болуы қажеттігін мойындау артып келеді. Қазақ әдебиетінің халықаралық әдеби фестивальдардағы табыстары мен оның бірнеше тілге аударылуы қазақ балалар кітаптарындағы төзімділік, достық, әділдік іздеу сияқты тақырыптардың әмбебап екенін көрсетеді. Жаһандық әдеби канонға үлес қосу арқылы қазақ балалар авторлары өз ықпалын кеңейтуге, мәдени мұрасын әлеммен бөлісуге және басқа да әдеби дәстүрлермен диалогқа түсуге мүмкіндік алды.

Қорытынды

Кеңес үкіметі тұсында қазақ балалар әдебиеті қазақтың ұлттық болмысын сақтау мен насихаттауда шешуші рөл атқарды. Қазақ әдебиеті эпостық ертегілер, аңыз-әңгімелер мен поэзияны қамтитын ауызша дәстүрден бастау алып, заманауи өрнектерге дейін еліміздің әлеуметтік, саяси және мәдени келбетін бейнелеу үшін үздіксіз дамып отырды. Бұл жаңғыру Қазақстанның көшпелі қоғамнан кеңестік дәуірге дейінгі, сондай-ақ, ең соңында мәдени жаңғыруға жаңаша екпін беретін тәуелсіз елге дейінгі кезеңін бейнеледі. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде қазақ балалар әдебиеті табиғатты қастерлеу, ержүректілік, терең қауымдық сезім сияқты ұлттық құндылықтарды шындайтын серпінді күшке айналды. Авторлар дәстүрлі әңгімені заманауи тақырыптармен үйлестірудің жаңа жолдарын тапты, осылайша ескірмейтін және заманауи әлемнің сын-қатерлеріне сәйкес келетін туындылар жарыққа шықты. Қазақ балалар әдебиеті жанрлар мен тақырыптардың алуан түрлілігі арқылы Қазақстанның мәдени мұрасын сақтап қана қоймай, оны әлемдік әдебиет контекстінде орналастырып, мәдениеттер арасындағы диалогқа жол ашты. 1960-1980 жылдардағы балаларға арналған қазақ кітаптары ұрпақтың құндылықтары мен дүниетанымын қалыптастыруда елеулі орынға ие болды. Сонымен қатар қазақ тіліне, болмысына деген мақтанш сезімін тәрбиелеуде де маңызды. Қазақстан жаһандану қиыншылықтарын шарлауды жалғастыруда, оның балалар әдебиетінің болашағы оның дәстүрлерін құрметтеу мен технологиялық жетістіктер ұсынатын мүмкіндіктерді пайдалану арасындағы тепе-теңдікті сақтауда. Осылайша қазақ балалар әдебиеті әлемдік әдебиеттің бай, өзара сабақтас гобеленіне өз үлесін қоса отырып, ұлттық болмысты тәрбиелеудің негізгі элементі болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бекмагамбетова, М., Шахаман, З. Детская литература Казахстана в 1950-е годы: вызовы времени и преодоление препятствий // Детские чтения. – 2024. – Т. 26, № 2. – С. 247–262. – DOI: 10.31860/2304-5817-2024-2-26-247-262

[2] Нурғали, К. Р., Бейсенова, Ж. С., Нурғали, Р. Р. Казахская детская литература в контексте мировой: опыт «дальнего чтения» // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2024. – Т. 21, № 3. – С. 741–762. – DOI: 10.21638/spbu09.2024.313

[3] Сальникова, А. А., Корнюшкина, К. А. «Дружные ребята» газетасы – Қазақстандық кеңестік балалық тарихының дерек көзі. – 2020.

[4] Бекмагамбетова, М., Бекмагамбетов, Р., Нурпеисова, Э. Т. Детская литература как инструмент формирования идеала советского гражданина (на примере казахской детской литературы 1950–1980 гг.) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. – Алматы, 2024. – Т. 4(83). – DOI: 10.51889/2959-6017.2024.83.4.002.

- [5] Нугыбаева, Г. Детская литература Казахстана 1970–80-х годов: развитие, нравственная проблематика, язык [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1984.
- [6] Qalam. Five Kazakh books for children and teenagers // Qalam. – 24.10.2023. – URL: <https://qalam.global/en/articles/five-kazakh-books-for-children-and-teenagers-en>
- [7] Әдеби сын. Бірінші кітап / Құрастырған Л. Мұсалы. // Абай институтының «Әдеби сын» сериялық басылымы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2023. – 143 б.
- [8] Әдеби сын. Екінші кітап / Құрастырған С. Құлбарак. // Абай институтының «Әдеби сын» сериялық басылымы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2023. – 161 б.
- [9] Grafiati. Kazakh children's literature — bibliography / literature selections [Текст]. – 2025.
- [10] Seisenbiyeva, E., Mukhamadiev, D., Sametova, Z., Aitova, Z., Tulebayeva, K., & Ismagulova, N. Children's Literature of Kazakhstan in the Context of World Literature as the Basis of National Identity. // Journal of Ecohumanism. – 2024. – Vol. 3. DOI: 10.62754/joe.v3i8.5605.
- [11] EGI / ҚазБілім жарияланымдары. Балалар әдебиеті контекстіндегі зерттеулер [Текст]. – 2020.
- [12] Еникеев, И. А. Особенности формирования и становления русскоязычной литературы Татарстана // Полилингвальность и транскультурные практики (Polylinguality and Transcultural Practices). – 2024. – Т. 21, № 3. – С. 482–492. – DOI: 10.22363/2618-897X-2024-21-3-482-492

REFERENCES

- [1] Bekmagambetova, M., Shakhman, Z. Detskaya literatura Kazakhstana v 1950-e gody: vyzovy vremeni i preodolenie prep'yatstviy // Detskie chteniya. – 2024. – Т. 26, № 2. – С. 247–262. – DOI: 10.31860/2304-5817-2024-2-26-247-262[in Russian]
- [2] Nurgali, K. R., Beisenova, Zh. S., Nurgali, R. R. Kazakhstanskaya detskaya literatura v kontekste mirovoi: opyt «dal'nego chteniya» // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura. – 2024. – Т. 21, № 3. – С. 741–762. – DOI: 10.21638/spbu09.2024.313 [in Russian]
- [3] Salnikova, A. A., Korniyushkina, K. A. «Druzhnyie rebyata» gazetasy – Qazaqstandyq keñestik balalyq tarikhynyñ derek közi. – 2020 [in Kazakh]
- [4] Bekmagambetova, M., Bekmagambetov, R., Nurpeisova, E. T. Detskaya literatura kak instrument formirovaniya ideala sovetskogo grazhdanina (na primere kazakhskoi detskoj literatury 1950–1980 gg.) // Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya: Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki. – Almaty, 2024. – Т. 4(83). – DOI: 10.51889/2959-6017.2024.83.4.002 [in Russian]
- [5] Nugybaeva, G. Detskaya literatura Kazakhstana 1970–80-kh godov: razvitie, нравstvennaya problematika, yazyk [Tekst]: dis. ... kand. filol. nauk. – Alma-Ata, 1984 [in Russian]
- [6] Qalam. Five Kazakh books for children and teenagers // Qalam. – 24.10.2023. – URL: <https://qalam.global/en/articles/five-kazakh-books-for-children-and-teenagers-en> [in Kazakh]
- [7] Әдеби сын. Birinshi kitap / Qurastyrған L. Musaly. // Abai institutynyn «Ädebi syn» serialyq basylymy. – Almaty: Abai gylimi-zertteu instituty, 2023. – 143 b. [in Kazakh]
- [8] Әдеби сын. Ekinshi kitap / Qurastyrған S. Qulbaraq. // Abai institutynyn «Ädebi syn» serialyq basylymy. – Almaty: Abai gylimi-zertteu instituty, 2023. – 161 b. [in Kazakh]
- [9] Grafiati. Kazakh children's literature — bibliography / literature selections [Tekst]. – 2025 [in English]
- [10] Seisenbiyeva, E., Mukhamadiev, D., Sametova, Z., Aitova, Z., Tulebayeva, K., & Ismagulova, N. Children's Literature of Kazakhstan in the Context of World Literature as the Basis of National Identity. // Journal of Ecohumanism. – 2024. – Vol. 3. DOI: 10.62754/joe.v3i8.5605.[in English]
- [11] EGI / QazBilim zhariyalanymdary. Balalar adebiyeti kontekstindegi zertteuler [Tekst]. – 2020 [in Kazakh]
- [12] Enikeev, I. A. Osobennosti formirovaniya i stanovleniya russkoyazychnoi literatury Tatarstana // Polilingvial'nost' i transl'kulturnye praktiki (Polylinguality and Transcultural Practices). – 2024. – Т. 21, № 3. – С. 482–492. – DOI: 10.22363/2618-897X-2024-21-3-482-492 [in Russian]

А.Б. Толепбергенова, Р.М.Абдикулова, Ж.Ж.Манапбаева
РАЗВИТИЕ И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМАТИКИ КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(1960-1980 гг.)

Аннотация. В статье рассматривается история становления и тенденции развития казахской детской литературы 1960-1980-х годов. Произведения для детей этого периода освещают духовную жизнь

общества, социокультурные преобразования страны. Поэты и писатели того времени стремились приобщить детей к трудолюбию, патриотизму, дружбе и праведности через произведения, имеющие большое значение. В тот же период в статье расширялась жанровая структура детской литературы, всесторонне анализировались новые художественные формы и анализировались новые подходы в жанрах поэзии, прозы, рассказа, повести, сказки. При этом исследуются взаимосвязь между идейным содержанием и художественным уровнем произведений, языковые особенности детей в соответствии с психологией восприятия. В результате исследования выявлены основные тенденции и проблемы, повлиявшие на развитие казахской детской литературы. Также всесторонне изучаются способы избавления от дидактизма и шаблонных образов, изображения реального Детского мира.

Ключевые слова: казахская детская литература, 1960-1980 годы, художественный поиск, воспитательное содержание, детская психология, литературная эволюция.

A.B. Tolepbergenova, R.M. Abdikulova, Zh.Zh. Manapbayeva
DEVELOPMENT AND MAIN ISSUES OF KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE (1960-1980)

Annotation. The article examines the history of the formation and development trends of Kazakh children's literature in the 1960s and 1980s. The works for children of this period reflect the spiritual life of society and the socio-cultural transformations of the country. The poets and writers of that time aimed to instill in children the values of hard work, patriotism, friendship, and righteousness through their significant works. During the same period, the genre structure of children's literature expanded in the article, and new artistic forms and approaches were comprehensively analyzed in the genres of poetry, prose, short stories, novellas, and fairy tales. At the same time, the relationship between the ideological content and the artistic level of the works, as well as the linguistic features of children in accordance with the psychology of perception, are being studied. As a result of the research, the main trends and problems that influenced the development of Kazakh children's literature have been identified. The ways of getting rid of didacticism and stereotypical images, as well as depicting the real world of children, are also being comprehensively studied.

Keywords: Kazakh children's literature, 1960-1980, artistic search, educational content, child psychology, literary evolution.